

MARTA GOŁEMBIEWSKA
Muzeum Narodowe w Poznaniu
Oddział Zamek w Gołuchowie
ORCID 0000-0001-7515-9663

ZESZYTY
KALISKIEGO TOWARZYSTWA
PRZYJACIÓŁ NAUK NR 21
STUDIA HISTORYCZNE
NAD ARCHITEKTURĄ,
URBANISTYKĄ I SZTUKĄ
KALISZ 2021
ISSN 1426-6547

Z DZIEJÓW PARAFII RZYMSKOKATOLICKIEJ I ŚREDNIOWIECZNEGO KOŚCIOŁA W STAWISZYNIE W LATACH 1880-1940. PRZYCZYNEK DO BADAŃ

Stawiszyn to miasto posiadające bogatą historię. Miejscowość znajduje się w województwie wielkopolskim, w powiecie kaliskim przy trasie Kalisz-Konin. Do niedawna uważana była za najmniejsze miasto w Polsce pod względem powierzchni. Według badań archeologicznych i przekazu ustnego pierwotnie osada ulokowana była w odległości ok. 3 km od centrum obecnego miasta, na piaszczystych wydmach, zwanych Łysymi Górami. Z upływem lat ludność przeniosła się na obszar położony pomiędzy odnogami rzeki Bawół. Miasto było własnością królewską, a prawa miejskie otrzymało w XIII w¹. Za czasów króla Kazimierza Wielkiego zostało otoczone murami obronnymi. Janusz Tomala zasugerował, że obwarowania murowane w Stawiszynie pojawiły się dopiero po zniszczeniu ośrodka przez Litwinów w 1309 r. i Krzyżaków w 1331 r.². Natomiast według

¹ Nie zachował się akt lokacyjny miasta. Wiadomo, że w 1419 r. król Władysław Jagiełło przenosi miasto królewskie Stawiszyn wraz z wsiami Długa Wsią, Kiączynem i Wyrowem na prawo niemieckie na wzór Kalisza. Dwa wieki później ze Stawiszyna i okolicznych wsi utworzono starostwo niegrodowe. Pod koniec XVIII w. urząd starosty niegrodowego przestał funkcjonować. W jego miejsce pojawiło się tak zwane prawo emfiteutyczne, czyli oddanie dóbr w dzierżawę na 50 lat. W czasach Księstwa Warszawskiego dobra stawiszynskie zostały nadane przez cesarza Napoleona gen. Józefowi Zajączkowi. Nadanie donacji dla generała potwierdził król saski Fryderyk August, a następnie Cesarz Wszech Rosji i Królestwa Polskiego, Aleksander I. Od 1828 r. dobra stawiszynskie przechodzą na własność Pelagii z Zajączków, której mąż Jan Hilary Łubieński wykupił prawo emfiteutyczne od dotychczasowych sukcesorów. Od tego czasu aż do końca XIX w. właścicielami majątku stawiszynskiego byli Łubieńscy. M. Gołembiewska, „Dzieje parafii ewangelicko-augsburskiej w Stawiszynie w latach 1777-1934 w świetle Eduard Kneifel, „Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden der Kalischer Diözese””, *Polonia Maior Orientalis* 7 (2020), 13-14.

² Janusz Tomala, *Murowana architektura romańska i gotycka w Wielkopolsce. Architektura obronna* (Kalisz: Edytor. 2011), t. 2, 335.

Il. 1. Parafialny kościół rzymskokatolicki w Stawiszynie, widok współczesny.
Fot. Makary Górzyński

Jarosława Widawskiego liczyły one 1100 m i okalały ok. 10 ha powierzchnię³. Do dziś zachował się niewielki fragment dawnej fortyfikacji miejskiej usytuowany przy ulicy Starościńskiej. Stał się on częścią domu zwanego „murowańcem”, w którym przed wiekami mieściła się szkoła dla dzieci żydowskich. Dziś kamienica ta stanowi własność prywatną. Relikty miejskiego budownictwa obronnego zachowały się również przy kościele parafialnym, a ostatecznie stały się częścią ogrodzenia, okalającego świątynię. Od strony północnej, przy trakcie prowadzącym do Konina i Torunia, znajdowała się Brama Konińska, zwana też Toruńską, z kolei od strony południowej położona była Brama Kaliska⁴.

W XIII w. prawdopodobnie powstała w Stawiszynie parafia katolicka. W tym czasie zbudowano pierwszy kościół; możemy domniemać, że był on drewniany. Wiek później zastąpiono go murowaną świątynią. Na przestrzeni stuleci architektura gotyckiego kościoła parafialnego ulegała licznym przekształceniom, zatracając pierwotny charakter. Z biegiem lat wnętrzu świątyni nadano styl renesansowy. Budynek był kilkakrotnie niszczone i odbudowywany, a każdy remont pozostawiał ślady, istotnie zacierające pierwotny styl architektury i strukturę wnętrza czy

³ Jarosław Widawski, *Miejskie mury obronne w Państwie Polskim do początku XV w.* (Warszawa: Wydawnictwo MON, 1973), 441-444.

⁴ Tomala, *Murowana architektura*, 336.

elewacji. Najistotniejsze zmiany zrealizowane zostały w latach 1880-1940, czyli w okresie przypadającym na sprawowanie posługi przez kilku proboszczów, z których za najważniejszych należy uznać trzech: Teodora Meyera, Edmunda Esmana i Bronisława Kozankiewicza.

Niniejszy artykuł ma na celu przedstawienie najistotniejszych zmian, dokonanych w tej świątyni za czasów pełnienia posługi w parafii przez wyżej wymienionych duchownych, w połączeniu z zarysowaniem najważniejszych faktów z dziejów tej parafii od momentu jej powstania, jak i w interesującym mnie okresie. Moim zamierzeniem jest faktograficzne ukazanie najważniejszych prac remontowych. Przy czym należy podkreślić, że poczynania księdza Edmunda Esmana można uznać za najbliższe czynnościom określanym współcześnie pojęciem renowacja. Nie ujmuje to w żaden sposób osiągnięciom dwóch pozostałych duszpasterzy, dzięki którym stawiszyńscy parafianie mogą podziwiać bogato dekorowane wnętrze i dobrze zachowane do dziś zabytki sztuki sakralnej.

Chciałabym wyraźnie zaznaczyć, że niniejszy tekst stanowi jedynie przyczynek do dalszych badań, które należy pogłębić o wnikliwą analizę archiwaliów przechowywanych m.in. w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku i kwerendę w archiwach państwowych w Kaliszu, Łodzi czy Poznaniu. Gdyby zaś chcieć poszukać odpowiedzi na pytanie, czy wspomniane tu poczynania renowacyjne duchownych były prowadzone z pożytkiem, czy szkodą dla pierwotnej struktury świątyni, do współpracy zaprosić należałoby specjalistów z kilku dziedzin. Każdy z nich wniósłby istotny wkład w rozwikłanie tajemnic stawiszyńskiej świątyni. Artykuł powstał na podstawie analizy materiału źródłowego i literatury przedmiotu. Warto nadmienić, iż jest to jedno z nielicznych opracowań poświęcone tej tematyce i stanowi, jak mam nadzieję, istotny materiał do dalszego studiowania dziejów parafii rzymsko-katolickiej w Stawiszynie.

Niestety parafia rzymsko-katolicka w Stawiszynie nie doczekała się obszernej monografii, ale temat ten był kilkakrotnie poruszany w różnych opracowaniach popularnonaukowych oraz naukowych. Jako pierwszy problematyką tą zajął się Stanisław Płaszczyk, a efekty swoich badań przedstawił w niepublikowanej dotychczas pracy „Dzieje parafii rzymsko-katolickiej w Stawiszynie”⁵. Autor omówił najważniejsze wydarzenia z historii parafii, cechy architektury świątyni, wyposażenie wnętrza i kaplic. Przedstawił także okoliczności powstania cmentarza parafialnego oraz dzieje drewnianego kościoła filialnego pw. św. Ducha. Jak sam autor stwierdził „moja praca będzie bardziej rozszerzoną kroniką niż monografią parafii” i tu należy złożyć S. Płaszcykowi wyrazy wdzięczności za poczyniony trud, gdyż na dzień dzisiejszy jego opracowanie jest jednym z nielicznych ujęć dziejów parafii w Stawiszynie. Zakres chronologiczny obejmuje początki istnie-

⁵ Stanisław Płaszczyk, *Dzieje parafii rzymsko-katolickiej w Stawiszynie*, praca dypl., WSD Włocławek 1972.

nia parafii aż do czasów współczesnych S. Płaszczykowi, czyli lat 80 XX w. Autor wyraźnie podkreślił, że motywem do poruszenia tej tematyki stała się sesja naukowa w 1967 r. w Włocławku. Z kolei w 2018 r. ukazała się drukiem obszerna monografia „Parafie Diecezji Włocławskiej”, autorstwa ks. Witolda Kujawskiego, w której umieszczono opis stawiszyńskiej parafii⁶.

Il. 2. Ołtarz główny, stan obecny. Źródło:www.parafiastawiszyn.pl

Oprócz tej pracy współczesny badacz ma do dyspozycji bogaty materiał archiwalny przechowywany w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku. Archiwalia składają się z siedem ksiąg obejmujących „Akta parafii Stawiszyn z lat 1551-1938”. Poza tym warto sięgnąć do dokumentów parafialnych z lat 1945-1970 zgromadzonych w Archiwum Kurii Diecezjalnej we Włocławku. W literaturze przedmiotu odnaleźć można pojedyncze informacje, niekiedy opisy architektury kościoła parafialnego.

Od czasu utworzenia parafii wchodziła ona w skład archidiecezji gnieźnieńskiej, której częścią był archidiaconat kaliski, składający się z pięciu dekanatów: kaliskiego, krotoszyńskiego, pleszewskiego, stawskiego oraz stawiszyńskiego.

⁶ Witold Kujawski, *Parafie Diecezji Włocławskiej* (Włocławek: Teologiczne Towarzystwo Naukowe Wyższego Seminarium Duchownego, 2018).

Taki podział administracyjny utrzymany był aż do III rozbioru Rzeczypospolitej. Wówczas parafie archidiecezji gnieźnieńskiej zostały podzielone, na te znajdujące się pod zaborem pruskim i te położone w zaborze austriackim. W 1815 r., po epizodzie Księstwa Warszawskiego, dokonano kolejnego długotrwałego podziału na część pruską i rosyjską. W 1818 r. powstała diecezja kujawsko-kaliska, do której wcielono w większości parafie dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej, pozostające na terytorium zależnego od państwa carów Królestwa Polskiego. Do tej diecezji przyporządkowano parafię rzymskokatolicką w Stawiszynie.

S. Płaszczyk przypuszcza, że fundacja i erekcja omawianej parafii mogła mieć miejsce przed 1333 r.⁷ Domniemania te oparł na podstawie danych zawartych w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i krajów słowiańskich*. Po raz pierwszy o plebanie stawiszynskim wspomniano w *Kodeksie Dyplomatycznym Wielkopolski*. W przywileju Wawrzyńca Zaremby z 1333 r. odnajdziemy informacje o plebanie stawiszynskim o imieniu Jakub⁸. Z kolei w 1445 r. rektorem kościoła parafialnego był Marcin, a do 1610 r. proboszczem ks. Andrzej Lubomirski⁹. Przed wiekami parafia Stawiszyn była jedną z najbardziej zamożnych beneficjów w archidiaconacie kaliskim. W 1521 r. posiadała 9,5 łanów ziemi, z czego 3 łany roli były we wsi Kiączyn wraz z ogrodami, a kolejne 3 łany kmiecie plebańscy posiadali we wsi Kiączynie i 3,5 łana w Długiej Wsi¹⁰. Proboszcz czerpał profity z pobierania dziesięcin z ról folwarcznych starościńskich oraz miał prawo do mesznego z wsi Długa Wieś, Wyrów, Kiączyn. W XVIII wieku odnotowano w księgach parafialnych, że parafia posiadała 621 mórg, 50 przętów¹¹.

Majątek parafialny był nieustannie powiększany poprzez liczne donacje bogatych mieszczan stawiszynskich. Jako przykład można podać Jana Nogę i jego żonę Annę, którzy w 1432 r. na przedmieściu kaliskim ufundowali kościół św. Krzyża. Ponad 200 lat później został on przekazany w zarząd Zakonowi Kanoników Regularnych od Świętego Ducha (potocznie zwanych duchakami). Przy tej świątyni zakonnicy prowadzili też szpital dla biednych mieszkańców miasta, a był on przytułkiem dla biedoty. Duchacy opiekę nad kościołem i szpitalem sprawowali do 1788 r., do śmierci ostatniego zakonników¹². Po kasacji Zakonu Kanoników Regularnych de Saxia i śmierci ostatniego zakonnika uposażenie to powiększone zostało o 95 mórg i 128 przętów ziemi, które były własnością ko-

⁷ Płaszczyk, *Dzieje parafii*, 7-8.

⁸ Tamże, 31; *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 2, dok. 451, wyd. online: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/12458/edition/20061?language=pl>, [dostęp: 24 X 2021].

⁹ Jan Łaski, *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, red. J. Łukomski, t. 2, 73, wyd. online: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/show-content/publication/edition/97700?id=97700>, [dostęp: 20 IX 2021].

¹⁰ Płaszczyk, *Dzieje parafii*, 9-10.

¹¹ Tamże, 10.

¹² Tamże, 23.

ścioła pw. św. Krzyża¹³. Sama świątynia nie przetrwała do dziś, ponieważ w 1855 r. została zniszczona podczas gwałtownej burzy.

Stanisław Płaszczyk podaje, że w XV w. mieszczanie stawiszyńscy: Piotr Piecz, Mikołaj Miaska, Piotr Dremlik oraz Maciej Patrz przekazali parafii środki na zakup czterech ołtarzy dla miejscowego kościoła¹⁴. W 1667 r. rodzina Lipców zapisała 4 składy¹⁵ ogrodu oraz 10 składów pola z łąkami. Dwadzieścia trzy lata później małżonkowie Hadajowie zapisują dla szpitala przy kościele św. Krzyża trzy pola z łąkami¹⁶. Skalę zmian na przestrzeni wieków obrazuje fakt, że w 1961 r. parafia posiadała 3,36 ha ziemi oraz ogród przy plebani¹⁷.

Z racji tego, że dobra te były własnością królewską, fundatorem, zarówno drewnianej jak i murowanej świątyni, był zapewne ówczesny monarcha. Jak wspomniałam, dwa wieki później należała ona do najbardziej zamożnych beneficjów w archidiakonacie kaliskim. W 1360 r. z inicjatywy króla Kazimierza Wielkiego w miejsce drewnianej świątyni pobudowano murowany kościół, który został konsekrowany pod wezwaniem św. Bartłomieja i św. Jadwigi¹⁸. W aktach wizytacji z 1521 r. odnaleźć można krótki opis kościoła: „Stawiszyn, to miasto królewskie, w którym jest duży kościół murowany, posiadający tytuł św. Bartłomieja. Posiada także proboszcza i beneficjum proboszczowskie z władzą. A także licznych altarystów i dwóch wikariuszy”¹⁹. Altarie te powstały w 1445 r. Parafia obejmowała, oprócz miasta Stawiszyn (który był w 1521 r. siedzibą dekanatu), swoim zasięgiem również mieszkańców Kiączyna, Długiej Wsi i Wyrowa²⁰.

12 III 1706 r. świątynia została uszkodzona przez pożar i w takim stanie znajdowała się przez trzydzieści cztery lata. Wówczas nawa była jeszcze zniszczona. Z kolei prezbiterium zostało odgrodzone od nawy drewnianym płotem²¹. W latach 1779-1799 przeprowadzono remont, kierowany przez ks. Dominika Wolskiego i ks. Ignacego Łubę. Lecz stan techniczny budowli ulegał stale pogorszeniu, nawet do tego stopnia, że w 1829 r. rozebrano wieżę do połowy wysokości. W jej miejsce powstała nowa, drewniana konstrukcja, która niebawem, bo w 1843 r. uległa zniszczeniu wraz z dachem w wyniku wichury²².

¹³ Tamże, 10.

¹⁴ Tamże, 12.

¹⁵ Pas ornego pola, szeroki zwykle na ok. 20-30 m. ale niekiedy do 100 m. Za: www.sjp.pwn.pl, online [dostęp: 08 XI 2021].

¹⁶ Płaszczyk, *Dzieje parafii*, 13.

¹⁷ Tamże, 1.

¹⁸ Tamże, 13.

¹⁹ Łaski, *Liber beneficiorum*, 73.

²⁰ Kujawski, *Parafie Diecezji*, 179.

²¹ Tamże.

²² Tamże, 15.

Il. 3. Projekt wieży, wykonany przez inżyniera-architekta guberni kaliskiej Józefa Chrzanowskiego. Fot. z akt archiwalnych parafii w zasobie Archiwum Diecezjalnego we Włocławku

Proboszczem w latach 1880-1892 był ks. Teodor Meyer, nazywany przez mieszkańców „księdzem dobrodziejem”. Na takie określenie zasłużył sobie, dbając o wiekową i uszkodzoną świątynię. To z jego inicjatywy przeprowadzono liczne prace remontowe, umożliwiające przywrócenie jej dawnego blasku. Pierwsze z nich dotyczyły wzmocnienia naruszonych czasem wiekowych murów świątyni oraz naprawy sufitu nad korpusem nawowym. Ksiądz T. Meyer uzyskawszy zgodę od ówczesnych władz, rozpoczął zbierać składkę na budowę wieży. Na łamach „Kaliszanina” nawoływał do ofiarności:

Miłe wrażenie daje widok nowo pobudowanych gmachów, ale jakie uroczyste, rzewne, a nieraz świeże uczucia wywołuje gmach starożytny i do tego pamiątka historyczna, zwłaszcza że gdy chyli się do upadku. Obowiązkiem przeto jest

wszystkich mieszkańców tego kraju ratować zabytki starożytności, gdyż takich za żadne skarby świata nabyć nie można. Otóż obecnie mieszkańcy rady Stawiszyna krzątają się koło restauracji i odbudowania wieży kościoła katolickiego w Stawiszynie, pobudowanego przez Kazimierza Wielkiego ale bodajszy podążają temu zadaniu, ponieważ lud tu zamieszkały jest bardzo ubogi. Kto więc przyjmuje ważność szlachetnych umiowań i zabiegów zapewne nie omieszka poprzeć ich datkami choćby skromnym ażeby piękne i gorliwe zabiegi mieszkańców Stawiszyna nie spęły na niczem²³.

Dzięki zaangażowaniu duchownego i wsparciu finansowemu parafian, w 1884 r. została wzniesiona nowa wieża, licząca 43 łokcie wysokości. Koszt całej budowy wyniósł 4370 rubli 62 kopiejki. Plany budowlane sporządził inżynier-architekt guberni kaliskiej Józef Chrzanowski, znany z wielu realizacji architektonicznych w Kaliszu. Następnie wymieniono pokrycie dachowe. Dwa lata później odnowiono również wnętrze świątyni, ołtarz główny oraz dwa ołtarze boczne: św. Walentego i św. Jana. W tym czasie duchowny nabył 12 głosowe organy. Zastąpiły one dotychczasowe, 8 głosowe, nabyte przez ks. Łubę z kościoła pojezuickiego w Kaliszu²⁴.

Wnętrze świątyni ozdobiło pięć XVIII-w. ołtarzy. Niegdyś w drewnianym ołtarzu głównym umieszczone były trzy rzeźby: Najświętszej Maryi Panny Wniebowziętej, św. Bartłomieja i św. Jana Apostoła. W górnej części mieścił się obraz Najświętszej Maryi Panny Wniebowziętej. Ołtarz posiadał murowaną mensę. W 1829 r. drewniany ołtarz główny został zastąpiony ołtarzem z kolegiaty Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Kaliszu. Ze starego ołtarza z kolegiaty pozostawiono trzy cenne średniowieczne rzeźby przedstawiające Madonnę z Dzieciątkiem oraz świętych: Jana Ewangelistę i Jana Chrzyciela²⁵. W miejsce ich w 1881 r. umieszczono obraz Marii Immaculaty, będący kopią słynnego dzieła hiszpańskiego malarza barokowego, Bartolome'a Murilla²⁶. Co ciekawe, kopia wyszła spod ręki samego proboszcza Meyera, tak samo jak umieszczony w glorii wizerunek św. Bartłomieja²⁷. Po bokach głównego ołtarza zobaczyć można cztery barokowe (z 1 ćw. XVIII w.), drewniane rzeźby św. Kazimierza, św. Stanisława Biskupa Męczennika, św. Wojciecha i św. Waława.

²³ Archiwum Diecezjalne we Włocławku (dalej: ADW), zespół Parafia Stawiszyn, sygn. A-par. Stawiszyn, Akta parafii Stawiszyn i zarządzenia władz 1521-1911, Wyciąg z Kaliszanina (49) 1884.

²⁴ Kujawski, *Parafie diecezji*, 15.

²⁵ W literaturze przedmiotu można odnaleźć informację, że rzeźby te niegdyś stanowiły część ołtarza Mistrza z Gościszowic, znajdującego się obecnie w Narodowym Sanktuarium Świętego Józefa w Kaliszu. Szerzej o tym pisze: E. Marxen-Wolska, „Mistrz polipytyku kaliskiego”, *Teka Komisji Historii Sztuki* 6 (1976): 163-276.

²⁶ Wielkopolski Urząd Ochrony Zabytków, Delegatura w Kaliszu (dalej WUOZ), karty inwentaryzacyjne zabytków nieruchomości, karta B/199/24.

²⁷ WUOZ, karta B/199/25.

Il. 4. Ołtarz św. Walentego, zdjęcie ze zbiorów J. Widerskiego

W latach 1903-1910 proboszczem w Stawiszynie był ks. Edmund Esman. Duchowny święcenia kapłańskie przyjął w 1889 r. we Włocławku. Wpierw był wikariuszem w Bronowie, następnie został proboszczem w Rychwale. Po czterech latach otrzymał w zarząd parafię Stawiszyn. Parafianie uważali go za gorliwego i wymagającego pasterza. Okazał się być jednak osobą konfliktową, gdyż w 1906 r. starania tutejszych parafian doprowadziły do jego wyjazdu z parafii i opuszczenia kraju na okres 7 miesięcy. W tym czasie proboszcz przebywał we Lwowie i Zakopanem. Po powrocie nadal nie cieszył się dobrą opinią, co więcej antagonizmy między parafianami nadal narastały, do tego stopnia że doszło do wyraźnego

podziału mieszkańców miasta. Konflikt przyczynił się do ostatecznego przeniesienia duchownego do Mierzyna. W 1910 r. przysłany został w zastępstwo ks. Emil Weyhert, który próbował uspokoić panujące nastroje wśród wiernych, ale ostatecznie zrezygnował i po niespełna roku wyjechał²⁸.

Za czasów proboszcza Esmana stan techniczny elewacji zewnętrznych świątyni był w dobrym stanie, jednak zniszczone wilgocią i zagrzybieniem wewnątrz wymagało natychmiastowej interwencji. Duchowny dążył do przywrócenia pierwotnego, gotyckiego charakteru świątyni i utrzymania wnętrza w takim stylu. Dotychczasowe sklepienie zostało zastąpione żelbetowym, nawiązującym do pierwotnego, gotyckiego sklepienia krzyżowo-żebrowego. W miejsce drewnianego chóru pojawił się murowany. Proboszcz nabył też dwa neogotyckie ołtarze. Jeden z nich ustawiono przy wschodniej ścianie południowej nawy bocznej. Być może jego fundatorem było Bractwo Różańcowe. W niszy centralnej znajdowała się figura Matki Boskiej z Dzieciątkiem Jezus, a po bokach: św. Dominik Guzman i św. Katarzyna ze Sieny. We wnęce pod baldachimem umieszczono natomiast rzeźbę św. Anny nauczającej Marię²⁹. Natomiast przy wschodniej ścianie północnej nawy bocznej, z fundacji Cechu Szewców Stawiszyńskich, ustawiono neogotycki ołtarz św. Walentego³⁰, z figurą tegoż świętego, przeniesioną z dawnego ołtarza głównego.

Kolejnym proboszczem, od 1911 r., został ks. Bronisław Kozankiewicz, który przebywał w Stawiszynie aż do 1941 r. Zaslugą tego duszpasterza było złagodzenie napiętych stosunków między parafianami. Duchowny nawiązał też kontakt ze znanym malarzem Aleksandrem Przewalskim, któremu zlecił namalowanie nowej polichromii w prezbiterium oraz odnowienie istniejących dekoracji ma-

²⁸ Jak się wydaje, przyczyną konfliktu między proboszczem E. Esmanem a wiernymi było nadmierne krytykowanie przez duchownego zachowań niezgodnych z naukami Kościoła. Pijaństwo, gra w karty oraz nieprzestrzeganie nakazanych postów, to przykłady licznych nieobyczajnych zachowań ówczesnych mieszkańców tego miasta. Często pracowano w polu w niedzielę albo handlowano na targu, co powodowało, że część parafian nie uczestniczyła we Mszy świętej. Ksiądz E. Esman nie mógł się pogodzić z takim zachowaniem swych wiernych i bardzo ostro krytykował ich poczynania, nawołując podczas kazań do nawrócenia. Bardzo ubolewał nad pijaństwem w trakcie Wielkiego Postu oraz w karczmach, dlatego podczas Mszy św. karmił słowem grzeszników, wzywając do trzeźwości. Gorliwy duszpasterz swą posługę w parafii rozpoczął od rekolekcji i spowiedzi. Nawet do wielu zatwardziałych grzeszników chodził osobiście, nakłaniając ich do wyznania grzechów. Katechizację miało wspierać Bractwo Żywego Różańca, które zostało otoczone szczególną opieką przez tego duchownego. Składało się ono z 30 kółek różańcowych. W każdy pierwszy piątek miesiąca odbywało się nabożeństwo przy ołtarzu Matki Boskiej Różańcowej. Bractwo dysponowało własnym funduszem, utworzonym ze składek członków.

²⁹ WUOZ, karta B/199/5.

³⁰ Na ołtarzu odnajdziemy napis: „FUNDATOROWIE CECHU SZEWCZEGO ŚWIĘTEMU WALENTEMU W ROKU 1908/ZA BYTNOŚCI KS. PROB. E. ESMANA W STAWISZYNIE”.

larskich, jak i zaprojektowanie oraz wykonanie chrzcielnicy i ambony. Polichromie Przewalskiego ukazują sceny nawiązujące do ówczesnej sytuacji polskiego społeczeństwa oraz do historii starotestamentowych. Spoglądając na sklepienia można podziwiać muzykujących aniołów ze skrzydłami, siedzących trójkami lub parami. Z kolei w 1912 r. pojawiły się na ścianach stacje drogi krzyżowej o dużych formatach, wykonane z gipsu, a czternaście lat później zainstalowano oświetlenie elektryczne. Wnętrze świątyni wzbogaciło się o osmiokątną chrzcielnicę wykonaną z piaskowca, ozdobioną na przedniej stronie czaszy płaskorzeźbionym, zwieńczonym koroną królewską herbem z orłami polskimi i datą 1917³¹. Ponadto drewnianą ambonę zastąpiono murowaną, którą ustawiono po północnej stronie łuku tęczowego. Dawna ambona nie spełniała swojej funkcji, ponieważ była za niska i zbyt wąska, dlatego ks. Kozankiewicz zlecił wybudowanie nowej w przejściu do prezbiterium. Wejść do niej można było z nowo zbudowanej zakrystii. Ponadto A. Przewalski wykonał m.in. obraz św. Izydora Oracza, ubranego w strój ludowy i klęczącego ze złożonymi rękoma pod krzyżem przydrożnym. W tle widać orzącego ziemię anioła oraz krajobraz wiejski z chałupą i kościołem³². Obraz przedstawiający św. Annę nauczającą Marię zobaczyć można w ołtarzu św. Anny. Całość zdobią dwie rzeźby, przeniesione z ołtarza głównego: późnogotycka figura św. Bartłomieja Apostoła oraz Madonna z Dzieciątkiem³³. Natomiast w zwieńczeniu ołtarza Krzyża Świętego umieszczony został wizerunek św. Ekspedyta, ubranego w antyczną zbroję i czerwony płaszcz, który opiera prawą ręką na mieczu a w lewej trzyma palmę męczeńską³⁴, również pędzla A. Przewalskiego.

Ksiądz B. Kozankiewicz nie tylko był inicjatorem wielu prac renowacyjnych w świątyni, ale przede wszystkich wybudował dom parafialny, ukończony w 1938 r. Dziesięć lat wcześniej założył Apostolstwo Modlitwy, czyli Stowarzyszenie Najświętszego Serca Jezusowego. W parafii działało też Papieskie Dzieło Rozkrzewienia Wiary wśród starszych i młodszych oraz Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Męskiej i Żeńskiej. To ostatnie stowarzyszenie prowadziło przedsięwzięcia na dużą skalę. Członkowie byli skupieni w pięciu sekcjach: oświatowej, wychowawczej, sportowej, śpiewaczej i religijnej. Posiadali własne pomieszczenie umeblowane i wyposażone w biblioteczkę, składającą się z 450 książek. Wszyscy przedstawiciele stowarzyszenia uczestniczyli w budowie domu parafialnego. Działalnością charytatywną zajmowało się założone w 1937 r. Stowarzyszenie Caritas, które spieszyło z pomocą materialną ubogiej społeczności lokalnej, w szczególności w okresie świąt Bożego Narodzenia, przed Wielkanocą i przed I Komunią św. Dzieci³⁵.

³¹ WOUZ, karta B/199/8.

³² WUOZ, karta B/199/27.

³³ WUOZ, karta B/199/2.

³⁴ WUOZ, karta B/199/28.

³⁵ Płaszczyk, *Dzieje parafii*, 51.

Il. 5. Ambona projektu i wykonania A. Przewalskiego, stan z 2015, zdjęcie ze zbiorów J. Widerskiego

O szacunku, jakim cieszył się ostatni wspomniany tu kapłan, może świadczyć fakt, że wierni zorganizowali uroczyste obchody 50-lecia kapłaństwa ks. B. Kozankiewicza. Wówczas zaproszono biskupa Radońskiego, który dokonał ponownej konsekracji świątyni, poświęcił nowe dzwony, a także mianował proboszcza kanonikiem honorowym kolegiaty kaliskiej. Tu warto też nadmienić, że pierwotnie dzwon umieszczony był w wieży kościoła. W 1706 r. został przeniesiony do drewnianej dzwonnicy, zniszczonej w 1829 r. Wówczas dzwony musiały powrócić znów do wieży kościelnej. W 1938 r. bp Radoński konsekrował trzy dzwony. Największy z nich, Bronisław, nazwany zapewne na część ówczesnego proboszcza, zakupiony został częściowo z datków parafian. Dwa pozostałe otrzymały imiona: Kazimierz i Stanisław Kostka. Niestety dzwony te długo nie służyły mieszkańcom miasta, ponieważ podczas II wojny światowej zostały wywiezione przez wojska niemieckie i nie powróciły już na swoje pierwotne miejsce. Uzupełniająco dodam, że w 1967 r. ks. Janicki zakupił dwa dzwony, noszące imiona: Paweł i Antoni, wykonane w wytwórni Kraszewskiego w Wągrowcu, a ich konsekracji dokonał bp Antoni Pawłowski³⁶.

³⁶ Tamże, 53.

Il. 6. Pamiątka konsekracji dzwonu, w Stawiszynie, 1938, zdjęcie ze zbiorów p. J. Widerskiego

Losy duszpasterzy stawiszyńskich w czasie II wojny światowej były tragiczne. Ówczesny wikariusz, ks. Kazimierz Woźniak został zmuszony do ucieczki z parafii, a na jego miejsce przysłano ks. Zenona Wiewiórskiego³⁷, odesłanego później do Dębego. Natomiast ks. B. Kozankiewicz pozostał w Stawiszynie, ale umieszczono go w przytułku dla starców. W grudniu 1941 r. wywieziony został wraz z innymi mieszkańcami tej instytucji z miasta. Podczas transportu wszyscy ponieśli śmierć. Prawdopodobnie ks. B. Kozankiewicz został pochowany wraz z innymi ofiarami terroru hitlerowskiego w mogile zbiorowej w lesie gołuchowskim.

Kościół katolicki w Stawiszynie posiada bogatą historię, a przez wieki jego pierwotny, gotycki charakter został znacznie zatarty. Ślady po dawnej świątyni odnaleźć można w dolnej partii murów oraz w rozplanowaniu i częściowo wy-

³⁷ Zachował się przekaz ustny, mówiący, iż w chwili wtargnięcia żołnierzy niemieckich na plebanię ks. Wiewiórski był wtedy na strychu i rzeźbił w drewnie. Niemcom miało się to bardzo spodobać (duchowny pracujący fizycznie) i ponoć dlatego nie zabrali go do obozu, nakazując kapłanowi przenosiny do Dębego. Informacja przekazana przez regionalistę, pana Jerzego Widerskiego. Wspomina o tym również w swojej pracy S. Płaszczyk. Patrz: Płaszczyk, *Dzieje parafii*, 37.

posażeniu wnętrza. Każdy z wymienionych duchownych wniósł istotny wkład w zachowanie tego zabytku. Księdzu E. Esmanowi parafianie zawdzięczają detale architektoniczne nawiązujące do pierwotnego, średniowiecznego charakteru budowli. Z kolei dzięki proboszczowi T. Meyerowi do dziś można podziwiać zachowane w ołtarzu głównym w dobrym stanie dwa dzieła malarstwa, zaś staraniem ks. B. Kozankiewicza wykonano w świątyni nowe polichromie i doposażono jej wnętrze. Sądzę, że parafia rzymsko-katolicka w Stawiszynie miała szczęście do duchownych, którzy byli zaangażowani nie tylko w szerzenie wiary katolickiej, ale w szczególności dbali o substancję zabytkową świątyni. I dziś stawiszyńscy księża wzorem swoich poprzedników starają się pozyskiwać fundusze na konserwację świątyni. W ostatnim czasie zostały przeprowadzone liczne prace remontowe m.in. założono nowy dach, odnowiono elewację wieży. Zabytkowy kościół stawiszyński służy wiernym już od ponad 700 lat i jest cennym obiektem dawnej architektury sakralnej, ale przede wszystkim świadectwem królewskich korzeni tej niewielkiej miejscowości.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Diecezjalne we Włocławku, zespół Parafia Stawiszyn, Akta parafii Stawiszyn i zarządzenia władz 1521-1911, sygn. A-par. Stawiszyn, tamże Wyciąg z Kaliszani-
na (49) 1884;

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków, Delegatura w Kaliszu, karty inwentaryzacyjne zabytków nieruchomości, karty: B/199/24, 199/25, 199/5, 199/2, 199/8, 199/27, 199/28.

OPRACOWANIA NIEPUBLIKOWANE

Płaszczyk, Stanisław. *Dzieje parafii rzymsko-katolickiej w Stawiszynie*. WSD, praca dyplomowa, Włocławek 1972.

OPRACOWANIA PUBLIKOWANE

Gołembiewska, Marta. „Dzieje parafii ewangelicko-augsburskiej w Stawiszynie w latach 1777-1934 w świetle E. Kneifel, „Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden der Kalischer Diözese””, *Polonia Maior Orientalis* 7 (2020): 13-28.

Kujawski, Witold, ks. 2018. *Parafie Diecezji Włocławskiej*. Włocławek: Teologiczne Towarzystwo Naukowe Wyższego Seminarium Duchownego.

Tomala, Janusz. 2011. *Murowana architektura romańska i gotycka w Wielkopolsce. Architektura obronna*. t. 2. Kalisz: Edytor.

Widawski, Jarosław. 1973. *Miejskie mury obronne w Państwie Polskim do początku XV w.* Warszawa:, Wydawnictwo MON.

NETOGRAFIA:

Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski, T. 2, dok.451. <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/12458/edition/20061?language=pl>, [dostęp: 24 X 2021].

Łaski, J., *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, red. J. Łukomski, t. 2, 3. <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/show-content/publication/edition/97700?id=97700>, [dostęp: 20 IX 2021].

www.sjp.pwn.pl, [dostęp: 08 XI 2021].

Z DZIEJÓW PARAFII RZYMSKOKATOLICKIEJ I ŚREDNIOWIECZNEGO
KOŚCIOŁA W STAWISZYNIE W LATACH 1880-1940.
PRZYCZYNEK DO BADAŃ

SŁOWO KLUCZOWE

Stawiszyn, kościół katolicki, odbudowa, Bronisław Kozankiewicz, Teodor Meyer, Edmund Esman

STRESZCZENIE

Parafia rzymsko-katolicka w Stawiszynie powstała zapewne w XIII w. i z racji tego, że dobra te były własnością królewską, jej fundatorem był ówczesny monarcha. Dwa wieki później należała ona do najbardziej zamożnych beneficjów w archidiecezji kaliskiej. W 1360 r. z inicjatywy króla Kazimierza Wielkiego w miejsce drewnianej świątyni pobudowano murowany kościół, który został konsekrowany pod wezwaniem św. Bartłomieja i św. Jadwigi. Na przestrzeni wieków architektura kościoła, pierwotnie gotyckiego, ulegała licznym przemianom. Budynek był kilkakrotnie zniszczony i odbudowywany, a każdy remont pozostawiał ślady zacierające pierwotny jego styl. Najistotniejsze zmiany zrealizowane zostały w latach 1880-1940, czyli w okresie przypadającym na sprawowanie posługi przez trzech proboszczów: Teodora Meyera, Edmunda Esmana i Bronisława Kozankiewicza. Każdy z nich odegrał istotną rolę w dziejach stawiszyńskiej parafii katolickiej. Celem niniejszego artykułu nie jest ocena odbudowy kościoła parafialnego w Stawiszynie za czasów działalności wspomnianych sług Bożych, ale przedstawienie czytelnikowi najważniejszych ich zasług w tym aspekcie. Przy czym należy podkreślić, że poczynania księdza Edmunda Esmana można uznać za najbliższe czynnościom określonym współcześnie pojęciem „restauracja”. Nie ujmuje to w żaden sposób osiągnięciom dwóch pozostałych duszpasterzy, dzięki którym stawiszyńscy parafianie mogą podziwiać zachowane do dziś zabytki sztuki sakralnej. Tekst ten stanowi jedynie przyczynek do dalszych badań, które należy pogłębić o wnikliwą analizę archiwaliów przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku.

FROM THE HISTORY OF ROMAN-CATHOLIC PARISH AND ITS MEDIEVAL
CHURCH IN STAWISZYN FROM 1880 TO 1940.
AN INTRODUCTION TO RESEARCH

KEYWORDS

Stawiszyn, Catholic church, reconstruction, Bronisław Kozankiewicz, Teodor Meyer, Edmund Esman

SUMMARY

The Roman Catholic parish in Stawiszyn was probably founded in the 13th century and due to the fact that these goods were royal property, its founder was the monarch at the time. Two centuries later, it was one of the most prosperous benefices in the Kalisz Archdeaconry. In 1360, at the initiative of King Casimir the Great, a brick church was built in place of the wooden temple, which was consecrated under the invocation of St. Bartholomew and St. Jadwiga. Over the centuries, the architecture of the church, originally gothic, has undergone numerous changes. The building was destroyed and rebuilt several times, and each renovation left traces blurring its original style. The most important changes were implemented in the years 1880-1940, i.e. in the period when the ministry was exercised by three parish priests: Teodor Meyer, Edmund Esman and Bronisław Kozankiewicz. Each of them played an important role in the history of the Catholic parish in Stawiszyn. The purpose of this article is not to evaluate the reconstruction of the parish church in Stawiszyn during the times of the above-mentioned servants of God, but to present to the reader their most important merits in this aspect. At the same time, it should be emphasized that the activities of Father Edmund Esman can be considered the closest to the activities referred to today as "restoration". This does not in any way detract from the achievements of the other two priests, thanks to whom the parishioners of Stawiszyn can admire the monuments of sacred art that have survived to this day. This text is only a contribution to further research, which should be deepened by a thorough analysis of the archival materials stored in the Diocesan Archives in Włocławek.